

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2006

Αθησαύριστα δημοτικοφανή ποιητικά κείμενα του Γ. Τερτσέτη, ή συνθεμένα κατά μίμηση του ύφους-του

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Στα πρώτα χρόνια της ελληνικής επανάστασης ορισμένοι νεαροί ζακυνθινοί ποιητές είχαν αρχίσει να διερευνούν τη δυνατότητα ν' ανανεώσουν τους εκφραστικούς-τους τρόπους με τεχνικές αντλημένες απ' το δημοτικό τραγούδι· μια πρώιμη κίνηση λαογραφικής υφής, προτού ακόμα γίνουν γνωστές στον ελληνικό χώρο οι συλλεκτικές προσπάθειες του Χάξτχάουζεν και του Φοριέλ. Ο Γεώργιος Τερτσέτης, που το καλοκαίρι του 1822 είχε επιστρέψει στη Ζάκυνθο από τις ευρωπαϊκές-του σπουδές, κράτησε ηγετικό ρόλο σ' αυτήν την ομάδα – ο πιο παραγωγικός της παρέας, όσο ξέρουμε· ο Σολωμός από την άλλη, αν και στον ίδιο φιλικό κύκλο, δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκε διόλου γι' αυτούς τους προβληματισμούς.¹

Ωστόσο τα ποιήματα που γράφτηκαν εκείνη την εποχή, είτε απ' τον Τερτσέτη είτε απ' τον Δημήτριο Πελεκάση, τον Ταγιαπιέρα, ή τον Αντώνιο Μάτση, δεν έγιναν ευρύτερα γνωστά· πολλά χάθηκαν ή λανθάνουν, ενώ ελάχιστα τυπώθηκαν εκείνα τα χρόνια, κι αυτά ως δημοτικά τραγούδια.² Στον Τερτσέτη ή τον Πελεκάση αποδόθηκαν

¹ Έχω αναπτύξει το θέμα αυτό σε ανακοίνωσή-μου, βλ. Πολίτης, Α. 1991. Εκεί δημοσιεύω κάποια ανέκδοτα έως τότε «δημοτικοφανή» ποιήματα του Τερτσέτη και του Δημ. Πελεκάση· εκεί επίσης και η βιβλιογραφία, ιδίως τα παλαιότερα δημοσιεύματα του Ντίνου Κονόμου. Για τη στάση του Σολωμού απέναντι στο θέμα, αξίζει να προσέξουμε τη φράση από τον *Διάλογο*: «είδαμε τα κλέφτικα τυπωμένα» . . . «και ελυπηθήκαμε πως θα πάνε στα χέρια των νέων τόσες τρέλες ποιητικές και αηδέστατες», αλλά και την αναγνωστική-της τύχη: αρχικά λογοκρίθηκε από τον Πολυλά (και ο Λίνος Πολίτης έψαξε και βρήκε τρόπο για να διατηρήσει τη λογοκρισία, παραθέτοντας την επίμαχη φράση στα σχόλια), ενώ ο Μπουμπουλίδης (1972, 129-32, και 1978, 14-6) προτείνει μια ολοφάνερη παρερμηνεία, που αποδέχθηκε εύκολα ο Αλεξίου (1994, 546 και 524-5).

² Ένα κείμενο του Πελεκάση δημοσιεύτηκε από τον Quinet (1830, 433) ως δημοτικό, κι από εκεί πέρασε σ' άλλες ανθολογίες και στον Passow (1860, αρ. 256)· ένα άλλο του Τερτσέτη το περιέλαβε ο Κορομηλάς στην *Ανθολογία*-του (βλ. Κορομηλάς 1835, 49-50, β' αριθμ.), στην κατηγορία «κλέπτικα»· πρβλ. και την προηγούμενη σημείωση.

μόλις σε πρόσφατους καιρούς, καθώς εντοπίστηκαν σε δικά-τους ή σε ξένα αρχαία· η πρωτοποριακή λοιπόν ετούτη προσπάθεια των μουσόληπτων ζακυνθινών έμεινε στην αφάνεια για τους συγχρόνους-της. Αν διαδόθηκε, αυτό θα έγινε σε μικρό βαθμό, και μέσα από ιδιωτικά ή φιλικά δίκτυα.

Η αρνητική θέση του Σολωμού απέναντι σ' αυτό το είδος ποίησης στάθηκε σίγουρα ένας παράγοντας που δεν ευνόησε τη δημοσιοποίησή-της· ίσως ο πιο αποφασιστικός στο προσωπικό επίπεδο – αναφέρομαι βέβαια στο γνωστό-του γράμμα της 1^{ης} Ιουνίου 1833 προς τον Τερτσέτη, όταν ο τελευταίος του έστειλε το πρώτο αυτοτελώς τυπωμένο και ενυπόγραφο ποίημά-του, *Το φίλημα*.³ Ο Τερτσέτης, σεμνός από τη φύση-του, έγινε τώρα ακόμα πιο διστακτικός· δεν φαίνεται ωστόσο να πείσθηκε ολότελα, αλλά μήτε κατόρθωσε να υψωθεί κάθετα, όπως του γύρευε ο φίλος-του – έτσι συνέχισε να συνθέτει δημοτικοφανή ποιήματα, χωρίς όμως να τα δημοσιεύει πια ούτε ανώνυμα, όπως είχε κάνει με το «Ο χορός των σπλαρχηγών και η νύχτα του Μαΐου».⁴ Μάλλον δεν θα είχε μέσα-του πειστεί πως είχε απόλυτα δίκιο ο Σολωμός, γι' αυτό και έστειλε μερικά από τα συνθέματά-του στον Φοριέλ, στον Μπρυνέ ντε Πρελ, ενδεχομένως και σ' άλλους, περιμένοντας μια δεύτερη έγκυρη γνώμη.

Αργότερα όμως –όταν ζούσε πια στην Αθήνα, κι ένιωθε επιτακτική την ανάγκη να υπερασπίζεται τις αρετές της δημοτικής με τους δημόσιους λόγους-του– αποτόλμησε και την έκδοση της *Απλής γλώσσας* στα 1847, μιας «συλλογής ποιημάτων και διηγήσεων» σε μικρό σχήμα, όπου κοντά στα δικά-του συμπεριέλαβε και κάποια του Σπυρίδωνα Τρικούπη, ίσως και άλλων· ανώνυμα όλα –μονάχα στο τελευταίο φύλλο πρόσθεσε τα αρχικά-του: Γ. Τ. Ακολουθούν, 1851, τα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη –μια προσπάθεια να αξιοδοτηθεί όχι μονάχα ο λόγος, παρά και ο λαϊκός τρόπος ζωής– ενώ τον Μάρτη του 1853 δοκιμάζει το μεγάλο βήμα, τη συμμετοχή-του δηλαδή στον ετήσιο ποιητικό διαγωνισμό του πανεπιστημίου, με το *Κόριννα και Πίνδαρος*, έργο γραμμένο σε καθαρή δημοτική και στο ύφος των δημοτικών τραγουδιών.⁵

Τα χρόνια γύρω απ' το 1853 ήταν, ξέρουμε, μια εποχή πολύ φορτισμένη· η ρωσoturκική σύγκρουση αναμενόταν –ο Κριμαϊκός πόλεμος θα ξεσπάσει τον Μάιο εκείνου του έτους. Στη μικρή Ελλάδα οι ιδεολογικές συγκρούσεις, έντονες από την αρχή της δεκαετίας, προβάλλονται ζωηρά και στο γλωσσικό ζήτημα· είμαστε στη στιγμή που ο Παναγιώτης Σούτσος θα φτάσει στην κορύφωση του αρχαϊσμού-του και θα προκαλέσει τη βίαιη κριτική του Ασώπιου. Η συγκυρία προφανώς ερέθισε τον Τερ-

³ Πολίτης, Α. 1991, 251-7· για άλλες αντιδράσεις πρβλ. Πολίτης, Α. 1991, 219.

⁴ Στην *Εθνική Εφημερίδα*, 18.6.1832, σελ. 99-100· βλ. και Κονόμος 1984, 71-4.

⁵ Για τη ζωή του Τερτσέτη, τα έργα και τη δράση-του στηρίζομαι, όπου δεν παραπέμνω διαφορετικά, στον Ντίνο Κονόμο (βλ. Κονόμος 1984), και στον Bouchard (βλ. Bouchard 1970). Η κριτική επιτροπή (εισηγητής ο Αλεξ. Ρίζος Ραγκαβής) εκτίμησε ιδιαίτερα τη χρήση των δημοτικών τρόπων: «Αξιοσημείωτος δε μάλιστα εν αυτώ είναι η επιτυχεστάτη τάσις-του να συνυφάνει ούτως ειπείν τον αρχαίον ελληνικόν βίον μετά του νέου δημοτικού»· ο αναγνώστης «πολλάκις νομίζει ότι αναγινώσκει των ορεσιβίων ημών ποιμένων και αρματολών τα αφελή, πολλάκις νευρώδη, και σχεδόν πάντοτε χαρίεντα άσματα», *Πανδώρα* 4 (1.4.1853) 19.

τσέτη, ίσως και να τον ευνόησε· δύο από τους έξι κριτές του ποιητικού διαγωνισμού του έδωσαν την ψήφο-τους, αλλά ο ρητός όρος του στέρησε τελικά το βραβείο.⁶ Ο Τερτσέτης δεν θα το βάλει κάτω· θα επιμείνει, θα συγκρουστεί δημόσια, και θα συνεχίσει να συμμετέχει στους ποιητικούς διαγωνισμούς με έργα γραμμένα στη δημοτική γλώσσα, και σε ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο.

Παράλληλα θα ανοίξει κι ένα δεύτερο μέτωπο στον αγώνα-του υπέρ της λαϊκής γλώσσας, την προβολή του δημοτικού τραγουδιού. Σε έναν λόγο-του το 1853 προτείνει «την τύπωσιν των κλέφτικων ασμάτων, των οποίων η χάρις, το ύψος της ιδέας, ισοδυναμούν με την ευγλωττίαν του Ομήρου»,⁷ και την ίδια χρονιά στέλνει στο περιοδικό *Πανδώρα* αρκετά δημοτικά τραγούδια, που δημοσιεύονται σε επάλληλα τεύχη από τον Δεκέμβρη του 1853 έως τον Οκτώβρη του 1855.⁸ Αργότερα, στις 31.10.1859 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Αιών* η αγγελία για μια πολύτομη *Συλλογή μνημείων της ελληνικής γλώσσας*, που την προετοίμαζε από κοινού με τον Δ. Ι. Μαυροφρύδη και τον Χ. Νικολαΐδη-Φιλαδελφέα, κι η οποία θα συμπεριλάμβανε μια «συλλογή των δημοτικών ασμάτων πολύ πληρεστέραν των μέχρι τούδε» –σχέδιο που για διάφορους λόγους δεν πραγματοποιήθηκε.⁹ Ξέρουμε πως το ενδιαφέρον του Τερτσέ-

⁶ Για τη συμμετοχή του Τερτσέτη στους ποιητικούς διαγωνισμούς βλ. τη διεξοδική μελέτη του Μουλλά (Moullas 1989, 81-8 [για το έτος 1853], πρβλ. και Μουλλάς 1993, 263-78). Για τη γενικότερη ένταση της εποχής η βιβλιογραφία είναι πλούσια· περιορίζομαι, για τη χρήσιμη οπτική που προσφέρει, στο άρθρο του Ματάλα 1999.

⁷ Κονόμος 1984, 479.

⁸ Με τον τίτλο «Δημοτική Ανθολογία». Το όνομα του Τερτσέτη αναφέρεται μονάχα στον σύντομο πρόλογο του περιοδικού, τ. 4 (1853-54) 434-435· έτσι μάλιστα όπως είναι διατυπωμένη η έκφραση, «αρχόμεθα από-τινων άς [=ποιήσεις] οφειλομεν εις τον κ. Γ. Τερτσέτην», δεν γίνεται απόλυτα ξεκάθαρο αν το σύνολο των τραγουδιών πρέπει να αποδοθεί σε δική-του καταγραφή. Καθώς όμως ο Τερτσέτης χρησιμοποιεί αλλού κάποιους στίχους από τα τραγούδια αυτά για παραδείγματα (βλ. Κονόμος 1984, 108 και 572) κι επειδή η αρίθμηση είναι ενιαία, οδηγούμαι περισσότερο προς την πιθανότητα να θεωρώ ότι έχουν όλα κοινή προέλευση.

Η αρίθμηση στην *Πανδώρα* γίνεται με λατινικούς αριθμούς, I-CV· ωστόσο η αρίθμηση παρουσιάζει πολλά λάθη –είτε τυπογραφικά είτε ασυνέχειες της αρίθμησης– ενώ υπάρχουν κι επαναλήψεις τραγουδιών με διαφορετικούς αριθμούς. Στο *Παράρτημα* που εκδίδεται στο τέλος της εργασίας δίνονται τα αναλυτικά περιεχόμενα και οι ακριβείς παραπομπές, καθώς και η αντιστοιχία των τραγουδιών με τη συλλογή του Passow 1860. Ο συνολικός αριθμός των τραγουδιών είναι 73· ωστόσο και αυτό το νούμερο είναι πλασματικό, επειδή σε πολλές περιπτώσεις έχουμε δύο ή και τρία τραγούδια ενωμένα κάτω από τον ίδιο αριθμό –κάτι που δεν ξέρω αν πρέπει να το χρεώσουμε στον αρχικό πληροφορητή (μήπως δηλαδή πρόκειται για συμφωρμούς), στον καταγραφέα (που δεν εννόησε πότε ο τραγουδιστής αλλάζει το τραγούδι), ή σε ακαταστασία κατά την αντιγραφή ή την εκτύπωση. Σημειώνω πως στην *Πανδώρα* θα δημοσιευτούν και αργότερα δημοτικά τραγούδια από άλλους συλλογείς, δίχως όμως πια να αριθμούνται.

⁹ Την αγγελία αναδημοσιεύει ο Κονόμος (1984, 35-6). Το 1866 εκδόθηκε η *Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσας*, Α', του Δ. Ι. Μαυροφρύδη, ο ταυτόχρονος όμως θάνατός-του θα ήταν ένας από τους λόγους που εμπόδισαν την πραγματοποίησή του μεγαλόπνοου σχεδίου. Ένας δεύτερος πρέπει να είναι η έκδοση του Passow το 1860.

τη για τα κειμήλια της δημοτικής γλώσσας πιστοποιείται από πολύ νωρίς, ίσως από τα 1823,¹⁰ αλλά όπως κι οι περισσότεροι σύγχρονοί-του, πίστευε ότι είχε το δικαίωμα, μπορεί και την υποχρέωση, να τα τροποποιεί προτού τα παραδώσει τυπωμένα στο αναγνωστικό, πια, κοινό. Έτσι τα τραγούδια που δημοσίεψε στην *Πανδώρα* δεν προσφέρουν αξιόπιστο κείμενο· έχουν υποστεί πολλές, ενίοτε κρίσιμες αλλαγές –κάτι που έχει επισημανθεί από τον Βλαχογιάννη και τον Αποστολάκη, κι είναι ορατό διά γυμνού οφθαλμού σ' οποιονδήποτε διαθέτει λίγη σχετική εμπειρία.¹¹ Άλλωστε ο Τερτσέτης κοντά στις όποιες και όσες βελτιώσεις επιχειρούσε –που ευχής έργο θα ήταν να μελετηθούν και να ταξινομηθούν κάποια στιγμή σ' ένα σύστημα– συνέθετε όπως είπαμε και ολότελα πρωτότυπα κείμενα, μερικά πολύ κοντά στη θεματολογία των δημοτικών τραγουδιών, κι άλλα που ξέφευγαν αρκετά από αυτήν, κείμενα τα οποία δεν τα διαφοροποιούσε από τα καθεαυτό δημοτικά.¹² Διόλου παράξενο· ο όρος *δημοτικό*

¹⁰ Αν βέβαια είναι αυτός ο πληροφορητής που στέλνει στον Φοριέλ ένα σύνολο τραγουδιών· βλ. Πολίτης, Α. 1984, 356-62. Πάντως ανάμεσα σ' εκείνα τα τραγούδια βρίσκεται και η περίφημη «Δέσπω» –στη μοναδική καταγραφή που διαθέτουμε– και για το τραγούδι αυτό ο Τερτσέτης σημειώνει πως το διάβαζε ο Σπ. Πήλικας στις πανεπιστημιακές-του παραδόσεις, και «ακροώμενοι ανατριχιάζαμεν όλοι», βλ. Κονόμος 1984, 674-5. Ίσως στο σημείο αυτό να περιμέναμε κάποιον υπαινιγμό, έστω σε υποσημείωση, εάν επρόκειτο για δική-του καταγραφή –αλλά πάντως δεν έχω συναντήσει να αναφέρεται πουθενά ο Τερτσέτης στη συλλεκτική-του δραστηριότητα, ούτε όταν μνημονεύει συνάντησή-του με τον Φοριέλ και σχολιάζει θετικότερα τη συλλογή-του (ό.π., 569), ενώ είναι μαρτυρημένο πως του είχε στείλει κάποια τραγούδια, βλ. Fauriel 1999, 180-2 και 289.

Άλλες δικές-του καταγραφές που έχω εντοπίσει: δύο κολοκοτρωνέικα, Τερτσέτης 1846, 261 και 262 (στον Passow 1860, αρ. 243 και 76, από την αναδημοσίευση του Ζαμπέλιου· πρβλ. Κονόμος 1984, 785)· ένα ακόμα στο γράμμα-του προς τον Th. Kind (από Αθήνα, 15.1.1855, βλ. Bouchard 1967, 33-9)· ένα του Χάρου, *Τί το ωραίον της τέχνης*, Αθήνα 1858 (Passow 1860, αρ. 641· πρβλ. Κονόμος 1984, 532)· κάποια ακόμα αποσπάσματα, Κονόμος 1984, 109, 304, 449· δύο που δημοσιεύει ο Κονόμος από ανέκδοτο χειρόγραφο, βλ. Κονόμος 1982, 252-3· ένα νανούρισμα που περιλαμβάνεται σε γράμμα-του προς τον Tommaseo (από Τουρίνο, 1.3.1861, βλ. Ζώρας 1966, 83-4). Τα άλλα δημοτικά τραγούδια που παρεμβάλλονται στα κείμενά-του είναι –αν δεν σφάλω– πάντα από τον Φοριέλ· δεν έχω ωστόσο ελέγξει αναλυτικά όσους στίχους αναφέρει ως παραδείγματα στο μετρικό επίμετρο του *Κόριννα και Πίνδαρος*, Κονόμος 1984, 108, 110. Αρκετά ακόμα δημοτικά τραγούδια καταγραμμένα από τον Τερτσέτη κατείχε ο Ντίνος Κονόμος· μερικά έχουν διασωθεί στο αρχείο-του, σήμερα στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, ενώ άλλα είχαν καταστραφεί το 1953 στους σεισμούς των Ιόνιων νησιών (βλ. ό.π., 30, υποσημ. 5). Τέλος ο Πολυλάς αναφέρει ένα χειρόγραφο με δημοτικά τραγούδια που του είχε δανείσει ο Τερτσέτης, βλ. την επιστολή-του προς Τερτσέτη από Κέρκυρα, 1.1.1862, Πολυλάς 21959, ξα' -ξβ'.

¹¹ Ο Βλαχογιάννης (1935, 215) αναφέρεται σε ανώνυμο «ύποφτο παραποιητή»-συλλέκτη και υποψιάζεται τον Δελέκο· πιο προσεκτικός στα *Ιστορικά ραπίσματα* (βλ. Βλαχογιάννης 1937, 11), χαρακτηρίζει τη συλλογή «με αρκετά διορθώματα σκόπιμα του αγαθού Τερτσέτη». Ο Αποστολάκης (1950, 43· πρβλ. και 116), τα χαρακτηρίζει απλώς «ύποπτα δημοσιεύματα της *Πανδώρας*».

¹² Εκτός από τα όσα σημειώνω στην ανακοίνωσή-μου (Πολίτης, Α. 1991), και τα όσα περιλαμβάνει ο Ντ. Κονόμος (1984, 75-7 [αρ. 5 και 6], 92-4, «Ο Ιμπραϊμής και ο Κιουταχής» και «Η δικαία εκδίκησις»), βλ. και ένα ακόμα που το σφηνώνει ο Τερτσέτης σε έναν λόγο-του του 1860, σε δύο παραλλαγές μάλιστα, και όπου οι τελευταίοι στίχοι προέρχονται από το δημοσιευμένο στην *Πανδώρα* με τον αρ. 24 (Passow 1860, αρ. 434), Κονόμος 1984, 572.

καθόριζε στη γλωσσική συνείδηση του καιρού-του τη χρήση, όχι την προέλευση –ούτε, βέβαια, τον τρόπο δημιουργίας.

Ανάμεσα λοιπόν στα όσα τραγούδια δημοσιεύονται στην *Πανδώρα* ως δημοτικά, υπάρχουν τουλάχιστον τρία που σίγουρα αποτελούν προσωπικές συνθέσεις. Βέβαια το χέρι το λόγιου διακρίνεται, όπως είπαμε, σε πολλά σημεία της συλλογής, κυρίως όταν συναρμολόγεται διαφορετικά τραγούδια ή μοτίβα σε –αταιρίαστα, συνήθως– σύνολα.¹³ Ξεχωρίζω ωστόσο αυτά τα τρία επειδή και η θεματολογία και η δομή-τους διαφέρουν ριζικά από εκείνη των δημοτικών τραγουδιών. Νομίζω πως πρέπει να τα αποδώσουμε στον Τερτσέτη· ταιριάζουν αρκετά στο κλίμα-του, αλλά ασφαλή τεκμήρια, εξωτερικά δηλαδή, δεν διαθέτουμε.

[1.]

Μες στην καρδιά, μες στην ελιά, μες στις καρδιάς τη ρίζα,
εφανερώθ' ένα στοιχείο και τρώει τσ' ανδρειωμένους.
Τους έφαγε, τους έσωσε, κανένα δεν αφήνει,
κι ο βασιλιάς που τό'μαθε, πολύ αχαμνά του ήλθε·
στέλνει και φτιάν' ένα χαρτί κι ένα κομμάτι γράμμα, 5
στέλνει της χήρας τα παιδιά, στον Κώστα και στον Γιάννη.
«Παιδιά-μ', σας θέλ' ο βασιλιάς, παιδιά-μ', σας θέλ' ο ρήγας».
–«Μη μας θέλει για κρέμασμα, να πάει να μας κρεμάσει;»
–«Δεν σας θέλει για κρέμασμα, να πάει να σας κρεμάσει,
σας θέλει διά το στοιχείο που τρώει τσ' ανδρειωμένους, 10
τους έφαγε, τους έσωσε, κανένα δεν αφήνει».
Κι ο Γιάννης ξεκίνησεν αντάμα με τον Κώστα
και κάνουν τον κατήφορο και παν κατά τον κάμπο,
κι ο τόπος εταράζονταν και τα βουνά εσιώνταν.
Και το στοιχείο ξεκίνησε να πάει ν' ανταμωθούνε, 15
κι επήγανε κι επιάσθηκαν στην μέσ' από τον κάμπο,
κι ακούν τον Γιάννη κι έσκουζε, τον Γιάννη και φωνάζει·
–«Το πού 'σαι Κώστα-μου αδελφέ και πολυαγαπημένε·
γύρνα οπίσω, βγάλε-με, κι εγώ είμαι ο Γιάννης,
κι εγώ 'μαι ο Γιάννης ξακουστός, Γιάννης ο ξακουσμένος, 20
που τα σκοτώνω τα στοιχειά στη μέση από τον κάμπο».
Κι όσο να πάει ο Κώστας κει, το βρίσκει σκοτωμένο.
Κι ο Γιάννης εχουχούτισε, ψιλό τραγούδι λέει·

¹³ Πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ο αρ. 70 (τ. 5, 1854-55, 240, βλ. Passow 1860, αρ. 468) και ο αρ. 76 (ό.π., 312, βλ. Passow 1860, αρ. 150).

«Κώστα-μ', σύρε στη μάνα-μας, σύρε στην αδελφή-μας,
να πάει μες στου βασιλιά να πάρει συχαρίκια, 25
που το στοιχειό το σκότωσα και τό 'χω σκοτωμένο».

Πανδώρα 5 (1854-55) 456, ο αρ. 86 της «Δημοτικής ανθολογίας»· έχω προσαρμόσει ορθογραφία και στίξη. Αναδημοσιεύεται στον Passow 1860, 391-2, αρ. 514.

[2.]

Καλόγερον τον Σεραφείμ οι Τούρκοι τον παράειδαν·
στο μοναστήρι ασκήτευε, το λένε της Κορώνας,
εις κυπαρίσσινο κλαδί τον κρέμασαν τον δόλιον.
Και το κλαδί ξεράθηκε, το κυπαρίσσι ανθίζει,
χλωρή είναι η ρίζα-του, χλωρή κι η κορυφή-του. 5
Του ρίζαν το κεφάλι-του μ' άλλα, ληστών, κεφάλια.
Τσοπάνης στον αφέντη-του στα Τρίκαλα πηγαίνει,
ακοίμητο απ' τον ουρανόν φως στα κεφάλια βλέπει.
Το είπε στον αφέντη-του, κι αυτός του είπε· «Σύρε,
κεφάλι που εύρεις λαμπιρόν στην εκκλησιά να φέρεις». 10
Τη νύκτα πάγει, εκάθησε, βλέπει το φως το ίδιο,
καταμεσίς η κεφαλή του Σεραφείμ φωτίζει·
ξαμώνει στα πολλά μαλλιά, και παίρνει το κεφάλι.
Γιανίτσαροι τον απαντούν, θέλουν να του το πάρουν·
τρέχει αυτός, τον κυνηγούν, στη Σαλαμβριά εφθάσαν, 15
εις το ποτάμι πέταξε τσοπάνης το κεφάλι.
Γυρίζει, στον αφέντη-του λέγει το κάμωμά-του,
οι δυο πηγαίνουν δια νυκτός στο σγαλό ποτάμι,
είδαν λαμπάδα στα νερά και το κεφάλι εβρήκαν.
Στο Ντούσκο στο Ασπροπόταμο, στην εκκλησιά το θέτουν. 20
Οι Αγραφιώτες άρχοντες, κι αυτοί στην Πόλιν στέλνουν,
το ζήτησαν, το πήρανε, τό 'χουνε στην Κορώνα,
και το πανηγυρίζουνε σαν κάρα του αγίου.
Οι δύο οι γιανίτσαροι είναι ζωγραφισμένοι
στο άγιο το κόνισμα μαζί με τον τσοπάνη. 25
Από πανούκλα ο άγιος χώρες, χωριά ιατρεύει,
με το καμάκι την βαρεί και την πατεί στα πόδια.

Πανδώρα 5 (1854-55) 456, ο αρ. 90 της «Δημοτικής ανθολογίας»· έχω προσαρμόσει ορθογραφία και στίξη (στον στ. 11 διόρθωσα το «νύττα» της Πανδ. σε «νύκτα»). Αναδημοσιεύεται στον Passow 1860, 372-3, αρ. 492 (με ελαφρές αλλαγές επί το δημοτικότερον), και από εκεί στο Σάθας 1869, 221-2 (με κάποιες ακόμα τροποποιήσεις). Από τον Σάθα το παίρνει ο

Αραβαντινός (1880, 5-6), το συμπληρώνει νοηματικά και το τροποποιεί ακόμη περισσότερο (πρβλ. Αποστολάκης 1941, 10-1).

«Παράειδαν» (στην *Πανδ.* παράϊδαν)· υποθέτω όχι με τη συνηθισμένη σημασία του «παραβλέπω», παρά με μια πιο σπάνια χρήση, «βλέπω διαρκώς», κάτι αντίστοιχο του «μου μπαίνει στο μάτι». «Σαλαμβριά»· ο Πηνειός. «Ντούσκο»· η μονή Βησσαρίωνος Δουσίκου, στις ανατολικές πλαγιές της νότιας Πίνδου. «Ασπροπόταμο»· ο Αχελώος, και γενικότερα η περιοχή που διαβρέχει. «Στην Πόλιν»· διατήρησα την κεφαλαιογράφηση, μολοντί ο διακανονισμός για την κάρα έγινε (σύμφωνα με την *Ακολουθία* του Σεραφείμ, βλ. πρκτ.) στα Τρίκαλα από τον μητροπολίτη Λαρίσης· άλλωστε η μονή Δουσίκου δεν είναι σταυροπηγική ώστε να χρειάζεται η παρέμβαση του πατριαρχείου.

Το στιχούργημα δεν στηρίζεται στην *Ακολουθία* του Σεραφείμ, τη μοναδική πηγή για τους βιογράφους-του· αντλεί από διαφορετική πηγή που δεν κατόρθωσα να εντοπίσω. Έχουν συντεθεί δύο *Ακολουθίες* στη μνήμη-του, η μία από τον Αναστάσιο Γόρδιο (βλ. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης 1932, 135), που τυπώθηκε πρώτη φορά στη Μοσχόπολη το 1740 (βλ. Λαδάς και Χατζηδήμος 1964, 42-3 αρ. 27, πρβλ. Παπαδόπουλος 1984, αρ. 2522, 2521 [του 1735, αλλά δεν έχει εντοπισθεί αντίτυπο]) και η άλλη ανώνυμη, που αναπαράγει τη βιογραφία-του, και τυπώθηκε στη Βενετία το 1745 (βλ. Legrand 1918, 324-7, αρ. 321, και Παπαδόπουλος 1984, 168, 169· για τις μεταγενέστερες επανεκδόσεις-τους βλ. Petit 1926, 251-4· πρβλ. και την πρόσφατη επανέκδοση, Νανάκος ⁴1978). Από τις *Ακολουθίες* η ιστορία πέρασε στο *Νέον μαρτυρολόγιον* του Νικόδημου Αγιορείτη (1856, 59-63) και στους μεταγενέστερους, βλ. Σάθας 1869, 214-21, Περαντώνης 1972, 450-4, όπου και βιβλιογραφία· εννοείται ότι όλες οι πληροφορίες, όχι μόνον οι σχετικές με τα υπερφυσικά γεγονότα, είναι λίαν αμφίβολες. Ο θάνατος του Σεραφείμ συνέβη το 1601 (βλ. την αναγραφή εκλογής διαδόχου-του, Αποστολόπουλος και Μιχαηλάρης 1987, 225· πρβλ. Γεδεών 1936, 72)· έχει όμως αμφισβητηθεί αν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο (βλ. Αθηναγόρα, μητροπ. Παραμυθίας και Φιλιατών, 1931, 19· πρβλ. και την απάντηση του Ιεζεκιήλ, μητροπ. Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, αναδημοσιευμένη στο 1947, 416). Χρήσιμες κι ενδιαφέρουσες οι λεπτομέρειες που προσθέτει ο Βέης 1949, 124-36 (νομίζω όμως ότι το δίστιχο και ο στίχος που αναφέρει στις σελ. 128 και 129, «Μεγαλαφέντη Σεραφείμ, τους Τούρκους πολεμούσες, | στο μοναστήρι έφυγες οπού το λεν Κορώνα», καταγραμμένο από τον ίδιον το 1908, και «Κλάφτε Φανάρι κι Άγραφα τον Σεραφείμ δεσπότη», δεν αποδεικνύουν ύπαρξη προφορικής παράδοσης –μάλλον πρόκειται για μεταγενέστερες προσπάθειες λαογραφοποίησης– και πάντως δεν σχετίζονται με το δικό-μας στιχούργημα). Στο λήμμα της *Θ.Η.Ε.*, συνταγμένο από τον Πάνο Ι. Βασιλείου, αναφέρονται οι δύο τελευταίοι στίχοι του κειμένου-μας και αποδίδονται από παραδρομή σε λαϊκό στιχούργημα του Παΐσιου Σταγών (βλ. το δικό-του λογιότερο κείμενο στο Γιαννόπουλος 1902, 137-8).

Για τη μονή Θεοτόκου Κορώνης, βλ. Ορλάνδος 1939, 405-16 (στη σελ. 411 αναφέρεται η εικόνα του Σεραφείμ στο παρεκκλήσι του καθολικού, αλλά δεν περιγράφεται, επομένως δεν γνωρίζω αν απεικονίζονται οι δύο γενίτσαροι· ευχαριστώ την Ευγενία Δρακοπούλου για τη βοήθειά-της), και Ιεζεκιήλ 1947, 173-81 (ανατύπωση άρθρου από τη *Θεολογία* 7 [1929]· απλή αναφορά στην εικόνα σελ. 180)· σ' αυτά τα δύο στηρίζεται και το λήμμα του Τ. Γρι-

τσόπουλου στη Θ.Η.Ε. Μια άλλη φορητή εικόνα, όπου ο Σεραφεΐμ πατάει την πανούκλα με μορφή δαίμονα, βρίσκεται στην εκκλησία του Άγιου Μηνά στη Θεσσαλονίκη, βλ. Νανάκος ⁴1978, 273· για τις χάρτινες εικόνες βλ. Παπαστράτου 1986, 284-9. Και οι χάρτινες και η φορητή πλασιώνονται από εικονίδια με αναπαραστάσεις από τον βίο, το μαρτύριο και την εύρεση της κάρας, οι οποίες ακολουθούν την αφήγηση της Ακολουθίας.

[3.]

[Τραγούδι] Αθηναϊκόν της Επανάστασεως

Εις δυο φατρίες ο λαός σχίζεται της Αθήνας·
 Βλαχάιοι το κάστρο εκράτηγαν, Σαρής, Λέκας το παίρνουν.
 Είν' ο Σαρής απ' του Ψειρή κι ο Λέκας Μενιδιάτης,
 Βλαχάιοι τον πρίγκιπα έφεραν, μαζί και τον Νικήτα,
 κι οι δυο στρατοπεδεύονται στην ξακουστή την χώρα. 5
 Στέλνει ο Νικήτας και μηνά στην Δημογεροντία·
 «Ψωμί, αλεύρι και κρασί να στείλετε στ' ασκέρι».
 Ο απεσταλμένος πάησε, λόγια βαριά τους λέγει·
 –«Ω Αθηναίοι, φθάνει-σας τα όσα έχετε κάμει».
 Ο Ψύλλας σαν αράθυμος λέγει στον Μοραΐτην· 10
 –«Πές-μου, σαν τί φαντάχθηκες πως είν' οι Αθηναίοι;
 Από εκεί που ήλθατε θα πάτε ντροπιασμένοι».
 Εκείνος βάνει στ' άρματα το χέρι να βαρέσει.
 Τον στρατιώτη οι γέροντες κακώς τον αποπήραν·
 φεύγει και πά' στον στρατηγόν, κι όλα τα μολογάει. 15
 Ο Γιάννης Βλάχος έρχεται, τρακόσιοι συνοδιά-του.
 «Ελάτε, δημογέροντες, Νικηταράς σας θέλει».
 Εκείνοι τον υπήκουσαν, και πάνε στον Νικήτα,
 καθώς εμπήκαν άκουσαν, καθώς εμπήκαν ακούουν,
 Θανάσης ο γραμματικός έλεγε στον Νικήτα· 20
 «Ολίγοι λογιότατοι τες μπερδεψιές υφαίνουν».
 –«Πού 'ναι, να πω το αίμα-τους, να βγάλω το σπαθί-μου».
 Μπαίνουν οι δημογέροντες, μαζί μ' αυτούς κι ο Ψύλλας,
 εις την αράδα κάθισαν σιμά στον καπετάνιον.
 Σκύφτει ο Νικήτας και μιλεί, κρυφά του Ψύλλα λέγει· 25
 «Έλα, αδελφούλη-μου καλέ, διόρθωση να γένει»,
 είπε, και τον αγκάλιασε σαν νά 'ταν γνώριμός-του.
 –«Καλώς το λες, ω στρατηγέ, διόρθωση να γένει·
 έργα καλά, λόγια καλά, που πιάνουν και τα δύο».
 Στον πρίγκιπα επήγανε για να συνομιλήσουν, 30
 στον πρίγκιπα ο Σεραφεΐμ λόγια αφά του λέγει,

πως σαν σοφός το άδικο να μην το προστατεύει.
 «Τα άλλα», είπ' ό πρίγκιπας, «διορθωμό θα έχουν·
 του κάστρου η παράδοσις θέλω ευθύς να γίνει».
 Γραφή με μιας τους έγραψε, για να το παραδώσουν. 35
 Ο Ψύλλας και ο Σεραφείμ παν δια νυκτός στο κάστρο,
 και του Σαρή ομίλησαν, και του Σαρή του λένε·
 «Γράψε απάντηση καλή, σαν φρόνιμος οπού 'σαι,
 να μην ανάψει πόλεμος εμφύλιος τέτοιες ώρες».
 –«Εσείς που είσθε φρόνιμοι, λέγετε, κι εγώ γράφω». 40
 Κάθονται, συλλογίζονται, φρόνιμα ν' απαντήσουν,
 ακούν κι η θύρα άνοιξε, κι ο Λέκας μπαίνει μέσα,
 ο Λέκας, απ' τους αδελφούς ο τρίτος, καπετάνιος.
 –«Τί είναι αυτά που γράφετε; Γράψετε καθώς θέλω».
 Τη μπούκα απ' το τουφέκι-του εις το χαρτί ακουμπάει, 45
 στες πλάτες-του το έφερε, και στο χαρτί το γέρνει.
 «Σ' εσέ κ[ερατά] πρίγκιπα, κι εσέ π[ούστη] Νικήτα,
 το κάστρο δεν σας δίνωμε, και μην το συλλογιέσθε.
 Αν κάστρο θέλατε εσείς, θα είχατε την Κόρθο·
 στους Τούρκους την εδώσατε, για κάστρο άξιοι δεν είσθε». 50
 Ο Ψύλλας και ο Σεραφείμ φρόνιμα του μιλούνε,
 για τέτοια δεν είναι καιρός, και τώρα να τ' αφήσει.
 «Αν δεν μ' ακούστε, μάθετε τί θέλω εγώ να κάμω.
 Στη νύχτα αυτή τη σκοτεινή τα μίκια θε ν' ανάψω,
 του πρίγκιπος στη κατοικιά θ' αδειάσω το κανόνι». 55
 Τρέχει, τες μίκιες άναψε, κι αυτοί τον ακλοθούνε.
 Τους στρατιώτας φώναξαν να δέσουνε τον Λέκα,
 για να μην κάμ' αρχή κακού, χυθεί εμφύλιο αίμα.
 Με τα καλά και με κακά εκείνοι τον εδέσαν,
 και φρόνιμη απάντηση στέλνουν στον Ψηλάντη. 60
 Αλλά κρυφά 'πό τον Σεραφείμ, κρυφά κι από τον Ψύλλα,
 του Οδυσσέα έστειλαν να 'λθει εις την Αθήνα·
 σ' εκείνον επαράδωσαν το κάστρο της Αθήνας.

Πανδώρα 6 (1855-56) 216, ο αρ. 107 της «Δημοτικής ανθολογίας»· έχω προσαρμόσει ορθο-
 γραφία και στίξη (και ανάπτυξα τις υπονοούμενες με τα αρχικά λέξεις στον στ. 47). στ. 54
 «μίκια» (το ιταλ. miccia) είναι τα φυτίλια που θα έβαζαν φωτιά στο μπαρούτι που υπήρχε
 στους υπονόμους.

Το περιστατικό είναι γνωστό· τα σχετικά γεγονότα συνέβησαν τον Αύγουστο του 1822
 και περιγράφονται περιληπτικά από τον Σπυρ. Τρικούπη (χρονολογεί 21.7 την άφιξη του
 Ψηλάντη στην Αθήνα· 1854, 349-50), τον Διον. Σουρμελή (που δεν είχε φτάσει ακόμα στην
 Αθήνα· 1853, 49-51), καθώς και από τον Μακρυγιάννη, που συμμετέχει στα γεγονότα

(²1947, 173-6, όπου αναδημοσιεύεται το κείμενο της *Πανδώρας*)· βλ. και τα έγγραφα του Υψηλάντη και του Νικήτα (η «γραφή» που αναφέρεται στον στ. 35) στον Καμπούρογλου 1892, ζ'-θ'. Πρβλ. και Γέροντας 1984, 99-106, όπου αναδημοσιεύεται όλο το κείμενο του «λαϊκού ποιητή» (σημειώνεται όμως ότι «κατ' άλλους το ποίημα συνέθεσε ο Αθηναίος Στάμος Σεραφείμ» –αυτός που αναφέρεται στο κείμενο· ποιοι είναι αυτοί οι «άλλοι» δεν μπόρεσα να εντοπίσω), καθώς και Κώστας Μ. Πίτσιος 1980, 61-3.

Πολύ αναλυτικότερη είναι η περιγραφή του Γεωργίου Ψύλλα (1974, 84-8), και μάλιστα παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με το έμμετρο κείμενο –ακόμα και σχεδόν ταυτόσημες φράσεις. Τα *Απομνημονεύματα* του Ψύλλα συντάχθηκαν, όπως σημειώνει *ό.π.* ο Ελευθέριος Πρεβελάκης, το 1867-1869, αλλά προϋπήρχε το χαμένο σήμερα Ημερολόγιό-του, το οποίο προφανώς χρησιμοποιήθηκε ως κύρια γραπτή πηγή του έμμετρου κειμένου· θυμίζω πως ο Τερτσέτης γνωρίζονταν με τον Ψύλλα, και τον τιμούσε ιδιαίτερα. Ας σημειωθεί τέλος η ιταλίζουσα σύνταξη του στ. 55 (θα μπορούσε μάλιστα πολύ εύκολα να αποφευχθεί) την οποία τη συνηθίζει ο Τερτσέτης.

Το πρώτο από αυτά τα κείμενα θα ήθελε να θυμίζει στιχουργημένο παραμύθι· ίσως να σημείωνε κανείς και μακρινές ομοιότητες με ακριτικά τραγούδια από την Κρήτη και την Κύπρο¹⁴ –αρκετά μακρινές πάντως, και μάλιστα με τραγούδια που, όσο ξέρω, δεν είχαν καταγραφεί στα 1853-55, ενώ δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως καθώς το λόγιο έπος (ή μυθιστόρημα) του Διγενή Ακρίτα είχε λησμονηθεί, ούτε κατηγορία «ακριτικά» υπήρχε για την αντίληψη της εποχής (τα περισσότερα ακριτικά τα κατέτασσαν στα κλέφτικα). Έχει ενδιαφέρον μάλιστα ότι ο Τερτσέτης (ή όποιος είναι τέλος πάντων ο συνθέτης) χρησιμοποιεί τυπικές εκφράσεις των κλέφτικων (στ. 18, «Το πού 'σαι Κώστα-μου αδελφέ και πολυαγαπημένε», στ. 23, «Κι ο Γιάννης εχουχούτισε», κλπ.), ανέχεται όμως την καθαρευουσιάνικη δισύλλαβη προφορά του «διά». Εννοείται ότι οι δομικές διαφορές ως προς τη δημοτική αντίληψη είναι πολύ σοβαρότερες· στα τραγούδια το στοιχείο βρίσκεται «στην άκρη των ακρών», όχι στη ρίζα μιας καρνάς ή μιας κοινότατης ελιάς, και φυσικά τα αδέρφια θα έπρεπε να είναι τρία, όπως λόγου χάρη στο τραγούδι του *Μικρού βλαχόπουλου*, που ίσως κι αυτό να συνεισέφερε κάτι στην κατασκευή του δικού-μας.

Το δεύτερο κείμενο επιχειρεί βέβαια να αναδείξει τον στενό σύνδεσμο της εθνικής και της θρησκευτικής συνείδησης· ίσως ο Τερτσέτης ν' άκουσε κάπου τον θρύλο, κάπως παραποιημένον απ' τις προφορικές αναμεταδόσεις, και να τον στιχούργησε, ίσως και ν' άντλησε κατευθείαν από τις έντυπες πηγές –κρίνοντας σκόπιμο να τον βάλει στο στόμα του λαού, και παίρνοντας κάποιες ελευθερίες. Πάντως σ' αυτό το κείμενο απομακρυνόμαστε πολύ από την τεχνική του δημοτικού τραγουδιού: ανάμεσα στους στ. 9 και 10 έχουμε διασκελισμό, τυπικά ημιστίχια δεν χρησιμοποιούνται καθόλου, ενώ παρατηρούμε ελάχιστα στοιχεία της προφορικής τεχνικής (στ. 4-5, «και το κλαδι

¹⁴ Βλ. πρόχειρα τις παραλλαγές που δημοσιεύονται στο Ακαδημία Αθηνών 1962, 20-2 και 26-31.

ξεράθηκε, το κυπαρίσσι ανθίζει, | χλωρή είναι η ρίζα-του, χλωρή κι η κορυφή-του», ισομετρική ταλάντωση και παραλληλισμός). Όσο για τη δομή, είναι ιδιαίτερα χαλαρή, πιο κοντά προς τις ρίμες, δίχως καμιά δραματική πύκνωση.

Και το τρίτο τραγούδι συγγενεύει περισσότερο με τις ρίμες, αλλά και με τα ταυτισμένα έως σήμερα δημοτικοφανή του Τερτσέτη –είναι πιστεύω αυτό που μπορούμε να του το αποδώσουμε δίχως κανέναν δισταγμό: το περιστατικό θα το άκουσε από τον Ψύλλα, θα βρήκε ενδιαφέρουσα και ηθικοπλαστική τη διαμάχη –ίσως και να έκρινε πως άξιζε να τιμηθεί ο Σαλής– και θα το στιχούργησε· γιατί το ενέταξε στη «Δημοτική ανθολογία» κι όχι, ας πούμε, στην *Απλή γλώσσα* (εάν βέβαια το είχε ήδη συντάξει στα 1847) δεν μπορούμε να το πιστοποιήσουμε· ενδεχομένως επειδή το θεωρούσε πιο «δημοτικό».

*

Οι πιθανότητες να αποδοθεί στον Τερτσέτη κι ένα ακόμα κείμενο, το επόμενο, είναι πολύ πιο μειωμένες, εφόσον κανένα εξωτερικό τεκμήριο δεν συνηγορεί. Του άρεσε βέβαια να στιχουργεί επύλλια, με δραματικότερο όμως πυρήνα· συνήθως προτιμούσε υποθέσεις με πιο θλιβερό τέλος και πιο υψηλό νόημα –αλλά αυτό το «συνήθως» δεν είναι αρκετό για να τον αποκλείσει. Εξίσου εύλογα θα μπορούσε να αποδοθεί στον Σοφοκλή Καρύδη, που κι εκείνος είχε δημοσιέψει στην *Πανδώρα* δημοτικοφανή επύλλια.¹⁵ αν κάτι με κάνει να προτείνω τον Τερτσέτη, είναι η ανωνυμία: ο Καρύδης υπέγραψε, έστω και μ' ένα αρχικό Κ. τα δικά-του κείμενα· ο Τερτσέτης ακόμα και για το «Κόριννα και Πίνδαρος» κράτησε την ανωνυμία.¹⁶ Φυσικά καθόλου δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε την περίπτωση ενός τρίτου, πραγματικά ανώνυμου, για εμάς, συγγραφέα.

[4.]

Η σκλαβιά και ο γάμος

*Ο Ζήσης τ' αρχοντόπουλο, της Ζαγοράς αφέντης,
βουλιέται ξενιτιά να ιδεί, να πλανηθεί στα ξένα.
Μα 'κεί που εταξίδευε με τα πανιά γεμάτα,
οι Αλτζερίνοι πρόκαμαν, και με γοργά καΐκια
και σκλάβο τότε πιάσανε, κι αυτόν και τους δικούς-του. ⁵
Στην Αλτζεριά τον έφεραν στου μπέη το κονάκι.
«Προσκύνα, Ζήση, τον πασά, και γίνου μουσουλμάνος,
άρχοντας νά 'σαι σαν εμάς, να 'χεις καλό χαρέμι».*

¹⁵ Δύο ποιήματά-του, «Η σκλάβια» και «Η ξενιτιά» σε ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους με την πλήρη αναγραφή του ονόματός-του, *Πανδώρα* 2 (1851-52) 705-6, και ένα σε ομοιοκατάληκτους και περισσότερες παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα, «Ο θάνατος του Σώστη», *ό.π.*, 729-730, με το αρχικό Κ.

¹⁶ *Πανδώρα* 4 (1853-54) 59-71.

–«Καλλιὰ ἔχω να κομματιασθῶ λιανά-λιανά κομμάτια,
 παρά ποτέ-μου ν' αρνηθῶ την πίστη των γονιών-μου! 10
 Δεν προσκυνῶ εγὼ πασά, δεν πάγω στο τζαμί-σας,
 κι ας μένω σκλάβος-σας εδώ, στα σίδερ' ας ποθάνω!»
 Και έβριζε την πίστιν-τους, κι έκαμε τον σταυρό-του,
 και στο τζαμί δεν θέλησε ποτέ να προσκυνήσει.
 Στα σίδερα τον έβαλαν, με κλάπες στα ποδάρια, 15
 κρίκο βαρύν επέρασαν στον όμορφο λαιμό-του,
 κι εχώσαν-τον στην φυλακή, σε σκοτεινό χαμόγι.
 Με το ψωμί και το νερό επέρασ' επτά χρόνια
 χωρίς να ξέρ' ο δύστυχος τί γίνεται στον κόσμο.
 Μάτιά ἔχε και δεν έβλεπε, αφτιά χωρίς ν' ακούει. 20

Μια κόρην είχεν ο πασάς, μια κόρη μαυρομάτα,
 σαν κυπαρίσσι λυγερή, γλυκιά σαν το φεγγάρι,
 ήταν καλή σαν χριστιανή, σαν άγγελος ωραία,
 που τέτοια κόρη άπιστος δεν άξιζε να έχει.
 Συχνά εστέναζε βαθιά κι εράγιζ' η καρδιά-της, 25
 γιατί εσυλλογούτανε τον όμορφο τον σκλάβο,
 κι έχυνε μαύρα δάκρια για τον φυλακωμένο.
 Κάθε αυγήν επήγαινε κοντά στην φυλακή-του.
 Και μιαν αυγή, χρυσήν αυγή, καλοκαιρινήν ημέρα,
 που εκελάιδουν τα πουλιά και τ' άνθια εμυρίζαν, 30
 ένα τραγούδιν άκουσε από βαθιά να βγαίνει.
 Ο Ζήσης ο κακόμοιρος έκλαιγε τον καημό-του.
 «Τα μάτια της μανούλας-μου θα καιν από το κλάμα,
 που τόσα χρόνια κλαίγουνε για τον χαμένο γιό-της.
 Οι φίλοι-μου κι οι σπιτικοί δεν θα μιλούν για μένα, 35
 ο σκύλος-μου θα ψόφησε χωρίς να με θυμάται,
 και του σπιτιού-μου η αυλή θά ἔναι χορταριαμένη!»
 Η τουρκοπούλα πρόσμενε με δάκρια στα μάτια
 ν' ακούσει το παράπονο, μα σώπασεν ο Ζήσης·
 η λύπη τον επλάκωσε κι έσφιγγε τον λαιμό-του. 40
 Να τραγουδήσει δεν μπορεί, μόν' κλαίγει ο καημένος!
 Κι κόρη συλλογούτανε βαθιά όλη την μέρα,
 κι όταν επή' να κοιμηθεί, πάλιν εσυλλογούταν,
 και το τραγούδι το πικρόν εβόιζε σ' αφτιά-της.
 Μεσάνυκτα σηκώνεται, πατεί αγάλι-γάλι, 45
 μες στον οντά του κύρη-της πηγαίνει και του κλέφτει
 της φυλακής-του τα κλειδιά απ' το προσκέφαλό-του.
 Ωσάν βρικόλακας πατεί δίχως να κάμει κρότο,

- φθάνει στη μαύρη φυλακή με τα κλειδιά στα χέρια,
 ανοίγει θύρες και σφαλνά, ανοίγει, ξαναανοίγει· 50
 τριάντα θύρες άνοιξε ώσπου να 'λθεί στον Ζήση.
 Κι ο Ζήσης την κοιτάζε με μάτια θαμβωμένα.
 «Αχ! λέγει, κόρη όμορφη, σκλάβα κι εσύ θα είσαι!
 Κάθου κοντά-μου λυγερή, και πές-μου πόθεν είσαι,
 και πώς εδώ κατάντησες στα χέρια των σκυλιών». 55
- «Δεν είμαι σκλάβα, Ζήση-μου, μόν' είμαι μουσουλμάνα.
 Για πές-μου σαν τί κτήματα, σαν τί χωράφια έχεις,
 σαν τί θα δώσεις την καλή που θα σ' ελευθερώσει;»
 –«Δυο σπίτια έχω στο Βουνό και δυο στη Μακρινίτσα,
 κι έχω χωράφια περισσά, που μετρημό δεν έχουν. 60
 Όλα στα δίδω, λυγερή, αν θα μ' ελευθερώσεις».
- «Δεν θέλω τα χωράφια-σου, τα σπίτια-σου δεν θέλω,
 μόν' θέλω να μου ορκισθείς και τάγμα να μου κάνεις
 μήνας επτά και χρόνους τρεις γυναίκα να μην πάρεις,
 μηδέ να βάλεις στέφανα δίχως να με ρωτήσεις». 65
- «Μά τον Θεό που προσκυνώ, μά το καλό που θέλω,
 μά την μανούλα-μου, αν ζει, μά την γλυκιά πατρίδα,
 σ' ορκίζομαι, κοπέλα-μου, γυναίκα να μην πάρω,
 μήνας επτά και χρόνους τρεις, δίχως να σε ρωτήσω». 70
- Τα σίδερά-του έσπασε μονάχ' η τουρκοπούλα,
 τον έβγαλ' απ' τη φυλακή, τον πάει στο περιγιάλι,
 και του φορτώνει την ποδιά με μάλαμα κι ασήμι,
 κι απ' το μικρό-της δάκτυλο βγάζει το δακτυλίδι,
 και το τσακίζει σαν γυαλί, το κάνει δυο κομμάτια· 75
- «Νά, Ζήση, πάρε το μισό, το ένα το κομμάτι,
 και μην ξεχνάς πως σ' αγαπά του Αλτζεριού η τούρκα.
 Πήγαινε τώρα, πρόφθασε εκείνο το καράβι
 που φεύγει για τον τόπο-σου, πηγαίνει στο Ζαγόρι,
 και σαν περάσουν με καλό τρεις χρόνοι κι επτά μήνες,
 γύρισε πίσω, Ζήση-μου, γυναίκα να με πάρεις». 80
- Ακόμη δεν απέρασαν τρεις χρόνοι κι επτά μήνες
 κι η τούρκισσ' αποθύμησε τον ξένο που αγάπα,
 γιατί η καρδιά-της έλεγε, σε ξέχασεν ο Ζήσης,
 κι άλλη θε να στεφανωθεί, ρωμιάν αρχοντοπούλα.
 Καράβιν ήρην έτοιμο, Ζαγοριανό καράβι, 85
 και μπαίνει μέσα μάλαμα κι ασήμι φορτωμένη,
 και πέτρα ρίχνει πίσω-της στον τόπο του γονιού-της,
 κι ουδέ το ξέρ' η Αλτζεριά πως φεύγει μπέη κόρη.

Και το καράβιν έφυγε στα κύματα τα μαύρα,
 το παραδέρνει ο βοριάς, πονέντε και λεβάντε, 90
 και σε δυο μήνες έδωσεν ο άγιος Νικόλας
 κι έφθασεν εις την Ρούμελη το γρήγορο καράβι.
 Εβγήκ' ο καπετάνιος-του στο σπίτι-του να πάγει,
 εβγήκαν και οι ναύται-του να πάνε στις καλές-των,
 εβγαίνει και η τούρκισσα, έρημη και μονάχη, 95
 και παίρνει δρόμους και στρατιά, στρατιά και μονοπάτια,
 κι όλο ρωτά, ξαναρωτά, του Ζήση-της το σπίτι.
 Χαράματα ξεκίνησε και βράδυ περπατούσε,
 κι εκεί προς το βασίλεμα ξανοίγει ένα βλάχο
 που βόσκει χίλια πρόβατα σε πράσινο χορτάρι 100
 «Καλή-σου μέρα, βλάχε-μου». –«Καλώς-την την κοπέλα».
 –«Δώσε-μου γάλα, βλάχε-μου, γιατί είμαι κουρασμένη,
 τρέμουν τα ποδαράκια-μου, ξεράθηκ' ο λαιμός-μου.
 Για δώσ' μου γάλα χριστιανέ, κι ο Θεός να σ' ευλογήσει».
 –«Πιες γάλα της κατσίκας-μου, νά, φάγε και μυζήθρα, 105
 κι αν θες να πιεις λίγο κρασί πήγαινε παραπέρα,
 οπού ' ναι του αφέντη-μου το σπίτι, κι έχει γάμο».
 –«Ποιος είναι ο αφέντης-σου, και τίνος είν' ο γάμος;»
 –«Ο Ζήσης είν' αφέντης-μου, κι ο γάμος εδικός-του».
 Ψιλή φωνίτσαν έσυρεν, όσον κι αν ημπορούσε, 110
 και τρέχει, τρέχει, πεταχτή, δίχως να πιει το γάλα!
 Το σπίτι ήταν ανοιχτό, επαίζαν τα παιχνίδια,
 και τα κορίτσια χόρευαν μες στ' άσπρα φορεμένα,
 χόρευαν κι οι λεβέντηδες στα τσάμικα ντυμένοι.
 Στην θύραν έστεκ' ένας νιος να δέχεται τους ξένους. 115
 «Να ζήσεις, άξιο παιδί, ετέλειωσεν ο γάμος;»
 –«Όχι, κοπέλα όμορφη, δεν άρχισεν ακόμη».
 –«Πάρε, παιδί-μου, το μισό αυτό το δακτυλίδι,
 και τρέξε, δώσ'-το του γαμβρού να βγει να τον συντύχω».
 Ο νιος επήγε στον γαμβρό, το χέρι-του τραβάει. 120
 «Τί έχεις κι είσαι κόκκινος, Τί έπαθες παιδί-μου;»
 –«Κυρ-Ζήση, όλες τις καλές της Ρούμελης τις είδα,
 Μα κάτω είναι μια καλή που τις περνάει όλες».
 –«Πές-της να έλθει στο χορό, κρασί να της κεράσω».
 –«Στην θύρα στέκει μοναχή, να σε συντύχει θέλει, 125
 το δακτυλίδι σ' έστειλεν, ετούτο το σπασμένο».
 –«Βρε, η καλή-μου είν' εδώ, του Αλτζεριού η τούρκα!»
 Έκαμε δυο πηδήματα και βρέθηκε στη θύρα,
 την τουρκοπούλαν άρπαξε, στο στήθος-του την σφίγγει,

και την φιλεί και τον φιλεί και κλαίγουν και φιλιούνται, 130
 «Άφσε, κυρ Ζήση, έχε γεια· πίσω πηγαίνω πάλε,
 γιατί εσύ παντρεύεσαι, κι εγώ πρέπει να φύγω».
 –«Όχι αγάπη-μου γλυκιά, δεν φεύγεις απ' εμένα.
 Αφού σε στέλνει ο Θεός, πώς γίνεται να φύγεις;
 Μείνε και δεν παντρεύομαι, παρά μ' εσένα μόνο». 135
 Κι η νύφη που τους έβλεπεν, η στολισμένη νύφη,
 εθύμωσε κι εδάκρυσε και λέγει πειστωμένα·
 «Ας έχει δόξαν ο Θεός που ήλθ' η τουρκοπούλα!
 γιατί η αγάπη-σου βαστά πάρα πολύ, αφέντη-
 μια νύφη θέλεις την αυγή, το βράδυ θέλεις άλλη». 140
 –«Σώπαινε νύφη της αυγής, και μην παραπονιέσαι,
 γιατί η νύφη του βραδιού μ' έσωσε την ζωή-μου,
 κι εγώ της έταξα πριχού, γυναίκα να την πάρω.
 Κι εσέ σε στέλνω σπίτι-σου μ' είκοσι παλικάρια,
 μ' ασήμι και με μάλαμα και με μαργαριτάρια!» 145
 Κι εκεί ερχόταν κι ο παπάς με στέφανα στο χέρι.
 «Παπά, άφσε τα στέφανα και φέρε κολυμβήθρα!
 Ήλθε κοπέλα τούρκισσα και χριστιανή θα γένει.
 Φέρε να την βαπτίσωμε. Για βάπτισ'-την Ελένη,
 και την Ελένην ύστερα μαζί-μου στεφανώνεις». 150

Πανδώρα 8 (1857-58) 355-356, δημοσιεύεται ανώνυμο με υπέρτιτλο: «Ποίησις»· έχω προ-
 σαρμοίσει ορθογραφία και στίξη. στ. 15 «κλάπες»· τα βαρίδια που εμποδίζουν τις κινήσεις.
 στ. 59 «Βουνό»· αφού τυπώνεται με κεφαλαίο, θα αναφέρεται σε τοπωνύμι· δεν μπόρεσα να
 εντοπίσω αν υπάρχει (εννοώ στα περίξ της Ζαγοράς ή της Μακρινίτσας). στ. 78 «Ζαγόρι»,
 αντί Ζαγορά· ίσως άγνοια (αρκετά κοινή, πάντως), ίσως μετρική ανάγκη. στ. 114 «τσάμικα»·
 αρβανίτικα, φουστανέλες δηλαδή.

Η ποιότητα του κειμένου είναι κάτω και του μετρίου· δεν αναφέρομαι μονάχα στις
 απιθανότητες, όπως το να συναντά κανείς τόσο εύκολα στο Αλγέρι καράβια Ζαγο-
 ριανά, ή την πρόταση του μπέη στον Ζήση να γίνει μουσουλμάνος (γι' αυτό πιάνανε
 τους σκλάβους οι κουρσάροι;), όσο στην απουσία στοιχειώδους εσωτερικής συνέπειας
 ή αληθοφάνειας: η κοπέλα δεν υφίσταται καμιά τιμωρία για την απελευθέρωση ενός
 σκλάβου (τόσο πολύτιμου, που έπρεπε ν' ανοίξει τριάντα πόρτες για να φτάσει ως το
 κελί-του)· ο φυλακισμένος Ζήσης βλέπει την κόρη να έρχεται στο κελί μονάχη, και
 υποθέτει πως θα είναι επίσης σκλάβα· έπειτα, φυλακισμένο τον απασχολούν η μάνα,
 οι φίλοι, ο σκύλος-του, αλλά όταν απελευθερώνεται δεν γίνεται καμία αναφορά σε
 αυτούς· πουθενά δεν αιτιολογείται γιατί η κοπέλα δεν φεύγει μαζί με τον Ζήση τη
 στιγμή της απελευθέρωσής-του, παρά θέτει αυτήν την ανεξήγητη διορία, την οποία
 μάλιστα και δεν τήρησε. Ότι ο ποιητής δεν επιχείρησε καθόλου να συγκροτήσει με

τη φαντασία-του την υπόθεση, παρά στηρίχτηκε σε στερεοτυπικές καταστάσεις, φαίνεται κι από την ανωνυμία της τουρκοπούλας –ούτε ένα όνομα δεν κάθισε να σκεφτεί, ενώ προσθέτει ένα σωρό περιττές λεπτομέρειες απλώς για να γεμίζει τα δεύτερα ημιστίχια. Θα μπορούσε κανείς να επεκταθεί και στην ενόχληση που προκαλεί η οπτική γωνία του χριστιανού και του άντρα, αλλά ας χρεώσουμε αυτά τα ζητήματα στην εποχή.

Πάντως κι από τα τέσσερα κείμενα, αυτό είναι το πιο κοντινό στις φραστικές και μετρικές τεχνικές του δημοτικού τραγουδιού –κατά κάποιο τρόπο και στη θεματική: *Της κουμπάρας που έγινε νύφη*. Νομίζω πως δεν εντόπισα ούτε έναν διασκελισμό, ούτε καν εσωτερικό στην τομή του στίχου, ενώ επίσης δεν συναντάμε διφθόγγους με ημίφωνα που να διαβάζονται ως δύο μετρικές συλλαβές.

*

Ωστόσο ούτε η κακή ποιότητα αρκεί για να αποκλείσει την περίπτωση να είναι ο Τερτσέτης συγγραφέας του κειμένου ούτε η καλή χρήση της δημοτικής και του δεκαπεντασύλλαβου αρκεί για να τον υποδείξει ως πιθανότερο. Αν κάτι προσδίδει ενδιαφέρον σ' αυτά τα κείμενα, αυτό βρίσκεται πρώτον στην αρχική πρόθεση, στη βούληση προσέγγισης, ταύτισης ει δυνατόν, με τη δημοτική στιχουργία –το ότι δεν κατορθώνεται η ταύτιση, δεν έχει σημασία για τους συλλογισμούς-μας– και δεύτερον στον βαθμό διασποράς ετούτης της αντίληψης. Επειδή αν θέλουμε να συλλάβουμε κάποτε μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας που να μην περιορίζεται στα σημαντικά επιτεύγματα, παρά να προσπαθεί να εισχωρήσει στις χρήσεις της ποίησης –δημιουργοί και αναγνώστες ένα σύνολο– και να ανασυστήσει με τη φαντασία το πώς λειτουργούσε η πρόσληψη και η παραγωγή-της, αυτή η βούληση προσέγγισης μπορεί ν' αποτελέσει χρήσιμο τεκμήριο.

Δεν έχω συγκεντρώσει συστηματικά όλες τις παρόμοιες πρωτοβουλίες, που μπορεί να μην είναι πολυάριθμες, υπάρχουν όμως σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα: θυμίζω πρόχειρα τον πρώιμο Ραγκαβή, τον Ζαλοκώστα, τον Τυπάλδο, τον Παράσχο, αλλά και τον Αντωνιάδη, κι από την άλλη τα υποτιθέμενα δημοτικά κατασκευάσματα του Παύλου Λάμπρου (το περίφημο «Μάνα σου λέω δεν μπορώ»), τα τροποποιημένα από τον Ζαμπέλιο ή τους άλλους δημοτικά τραγούδια, καθώς και τα ολότελα πλαστά του Σάθα.¹⁷

¹⁷ Για τον πρώτο υπάρχει η μελέτη των Αθηνά Γεωργαντά και Ηλία Αναγνωστάκη (1989, 56-77)· τα δημοτικοφανή ποιήματα του Ζαλοκώστα είναι αρκετά και του Αντωνιάδη περισσότερα· από τον Τυπάλδο σημειώνω τα δημοσιευμένα ήδη στη συλλογή του 1856, «Ρήγας» και «Η καταδίκη του κλέφτη», αλλά και στον Αχ. Παράσχο συναντάμε (βλ. λ.χ. «Ο Γιώργος» του 1859· Παράσχος 1881, 73-75). Προσθέτω τα τρία παρόμοια του Σοφοκλή Καρύδη στην *Πανδώρα*, «Η σκιάβα», «Η ξενιτιά» και «Ο θάνατος του Σώστη» (βλ. εδώ υποσημ. 15)· ένα ακόμα, ανώνυμο, «Οι κλέφται και η βοσκοπούλα», *ό.π.*, 7 (1857-58) 216· ένα του Θ. Αφεντούλη, «Χαιρετισμός προς το έτος 1867», στο Παρασυράκης 1879, 123-6· ορισμένα της Μαριέτας Μπέτσου (Μπέτσου 1875), όπως κι ένα άλλο δικό-της «Ο ξενιτεμένος» (Μπέτσου 1889, 24), (η Μπέτσου είχε και λαογραφική δραστηριότητα,

Δείγματα όλ' αυτά που μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι η λαϊκή γλώσσα κι η μετρική ήταν υλικά προσιτά στο σύνολο της λογιουσύνης –τεκμήριο βέβαια του πόσο ζωντανή ήταν ακόμα η προφορική παράδοση– προσιτά αλλά και εύπλαστα, ώστε να τα εμπλουτίζουν και να τα επεξεργάζονται χωρίς δυσκολία προς λογιότερες κατευθύνσεις. Στηριγμένοι στο δεδομένο ετούτο, μπορούμε να προχωρήσουμε και σε άλλου είδους σκέψεις.

Η πρώτη, ότι στη διάρκεια της πενήντάχρονης μονοκρατορίας της καθαρεύουσας –για να περιοριστούμε μόνο στα χρόνια 1830-1880– εμφανίζονταν κατά καιρούς κάποιες πρωτοβουλίες απομίμησης του δημοτικού ύφους, είτε σε πρωτότυπα ποιήματα είτε και στις μεταφράσεις (ιδίως του Ομήρου· ο Χριστόφορος Σαμαρτζίδης δεν είναι διόλου το μοναδικό παράδειγμα), πρωτοβουλίες όμως που –εδώ βρίσκεται το ενδιαφέρον– έμειναν σποραδικές, ασύνδετες μεταξύ-τους, ώστε δεν δημιούργησαν ποτέ κάποιο κλίμα. Η νεοελληνική κοινωνία προτιμούσε την καθαρεύουσα, αυτή της ταίριαζε· η δημοτική γινόταν ανεκτή μονάχα ως τεκμήριο της έμφυτης ποιητικής ικανότητας των αμόρφωτων τάξεων του ελληνικού λαού. «Μου αρέσει η φλογέρα του βοσκού, και η λύρα του τυφλού με το τραγούδι-της εις τα σταυροδρόμια των πλατειών της Ελλάδος», έγραφε στα 1848 ο Τερτσέτης.¹⁸ Έπρεπε να περιμένουμε τις αλλαγές του 1880 για να θεωρηθεί ο Κρυστάλλης ισότιμο μέλος της κοινότητας των ποιητών

δημοσιευμένη στο *Αττικόν Ημερολόγιον*). Είναι σημαδιακό ότι η επόμενη γενιά διαχειρίζεται πολύ διαφορετικότερα τα θέματα που αντλεί από τα δημοτικά τραγούδια· βλ. το Παράρτημα στο Ιωάννου 1970, καθώς και «Το κάστρο της Ωραίας» του Στέφανου Μαρτζώκη (1894, 181-4, που δεν το βρίσκω αναδημοσιευμένο στα *Ποιήματα*, Αθήνα 1901 ή στα *Άπαντα*, Αθήνα 1925).

Έπειτα είναι όσα, ενταγμένα σ' ένα πρωτότυπο έργο, παρουσιάζονται από τον δημιουργό-τους ως γνήσια δημοτικά, όπως πέντε «κυπριώτικα» από τον Φραγκούδη (1847, 53-6), το τραγούδι που έβγαλαν για τον Τάσο στον *Θάνο Βλέκα* του Καλλιγά (1923, 57, αυτό σε μια ήπια καθαρεύουσα· πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Πανδώρα* το 1855), εκείνο που τραγουδάει η *Τάσσω* στο ομώνυμο έργο του Λεβέντη (1858, 42-4, πρβλ. και 161-2), το τραγούδι της Ύψιτσας στην «Ευφροσύνη» (1876) του Βερναρδάκη (1903, 282-4), και τέλος ένα από δράμα (δεν έχω εντοπίσει ποιο) του Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, το οποίο σχολιάζει με ενδιαφέροντα όπως πάντα τρόπο ο Τέλλος Άγρας (1995, 152).

Μια τρίτη ομάδα είναι τα ποιήματα των γραμμάτων ή ολιγογραμμάτων, που δημοσιεύονται συνοδευμένα πάντα με θερμά σχόλια· έχω υπόψη-μου τρεις τέτοιες περιπτώσεις από την *Πανδώρα*. Το πρώτο είναι κάπως πιο λόγιας στιχουργίας, αλλά με θέμα τους κλέφτες, 3 (1853-54) 575-576, το δεύτερο δημοσιεύεται από τον Μιχ. Λελέκο με τίτλο «Ποίημα δημοτικόν» και ο συντάκτης-του φέρεται ως «απαιδευτος εντελής», 4 (1853-54) 283-284, και το τρίτο είναι ένα μικρό απόσπασμα ανωνύμου («νέος-τις, ολίγα γράμματα γινώσκων, και μηδέ ορθογραφών», κλπ.), 7 (1856-57) 216. Για τον Παύλο Λάμπρο, εκτός από τη μελέτη του Ν. Γ. Πολίτη (1920, 218), κρίνω σκόπιμο να αντιγράψω και κάποιες κρίσεις του Ειρηναίου Ασώπιου: «Η φιλοπατρία-του υπήρξεν ανέκαθεν φλογερά και ενθουσιώδης. Εν ηλικία νεαρά συνέθετε δημοτικά άσματα τόσον επιτυχώς φέροντα τον χαριεντα δημοτικόν τύπον, ώστε εθωρήθησαν ως γνησιότατα προϊόντα της δημόδους Μούσης», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1888*, 343. Τα τραγούδια του Σάθα δεν έχουν εξεταστεί συστηματικά· ορισμένα, όσα παρέλαβε ο Ν. Γ. Πολίτης στις *Εκλογές-του*, αναλύονται από τον Αποστολάκη, *Το δημοτικό τραγούδι. Μέρος Α'· Οι συλλογές*, Αθήνα 1929.

¹⁸ Στην εφημερίδα *Αιών*, βλ. Κονόμος, *Ο Γ. Τερτσέτης...*, ό.π., 25.

–κι είναι χαρακτηριστικό πως μετά τον πρώιμο θάνατό-του διάδοχος δεν υπήρξε, προφανώς επειδή η δημοτική είχε γίνει πια αποδεκτή στους κύκλους των ποιητών.

Η δεύτερη, ότι ακόμα και τα γραμμένα σε απόλυτη δημοτική κομμάτια –σαν καλή ώρα *Η σκλαβιά και ο γάμος*– φανερώνουν πως δεν έφταιγε μονάχα η καθαρεύουσα είτε ο «αχαλίνωτος» ρομαντισμός για την καταστροφή κάθε, σχεδόν, ποιητικής φωνής. Υπήρχε μια βαθύτερη αδυναμία στην ελληνική κοινωνία που δεν της επέτρεπε να υψωθεί κάθετα –για να θυμηθούμε και πάλι τον Σολωμό– και που δεν οφειλόταν απλώς στη γενικότερη πολιτισμική υστέρηση. Οφειλόταν κυρίως στο ότι τα εθνικά προβλήματα είχαν τόσο εμποτίσει τις συνειδήσεις, τα μυαλά, και λοιπόν τις πράξεις, ώστε δεν έμενε πια χώρος για να εμβαθύνει κανείς στα ανθρώπινα. Δουλειά της ποιήσης ήταν, νόμιζαν, να καταδεικνύει την υπεροχή του Έλληνα διαρκώς και σε όλα τα επίπεδα· το ότι έτσι τελικά η ποίηση χανόταν από τον ορίζοντα, και πως παράλληλα η πολιτική δράση στόμωνε, καθώς, αντί να διεγείρονται οι ψυχές, αποκοιμίζονταν, δεν είναι κάτι που το συνειδητοποίησε ο ελληνικός 19^{ος} αιώνας. Άλλωστε είναι κάτι που ποτέ κανείς δεν το συνειδητοποιεί εύκολα.

Αλέξης Πολίτης

Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
74100 Ρέθυμνο
e-mail: politis@phl.uoc.gr

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
ΠΑΝΔΩΡΑ 1853-1855

αρ. I-VII, *Πανδώρα*, 4 (1.12.1853) 434-436· αρ. VIII-IX, 4 (15.12.1853) 501· αρ. X-XIII, 4 (15.1.1854) 547-548· αρ. XIV, 4 (15.2.1854) 590· αρ. XIV [=XV]-XXIV, 4 (1.3.1854) 621-623· αρ. XXV-XXVIII, 4 (15.3.1854) 647-648· αρ. XXIX, 5 (1.4.1855) 24· αρ. XXX-XXXV, 5 (1.5.1854) 71-72· αρ. XXXVI-LX [=XL], 5 (15.6.1854) 143-144· αρ. LXI-LXII, 5 (15.7.1854) 191-192· αρ. LXIII, 5 (1.8.1854) 216· αρ. XLIV-LXX, 5 (15.8.1854) 239-240· αρ. LXXI-LXXIV, 5 (15.9.1854) 287-288· αρ. LXXV-LXXVII, 5 (1.10.1854) 312· αρ. LXXVIII-LXXXII, 5 (15.10.1854) 336· αρ. LXXXIV-LXXXVI, 5 (15.11.1854) 383-384· αρ. LXXXVII-LXXXIX, 5 (15.12.1854) 432· αρ. XC, 5 (1.1.1855) 456· αρ. CI-CII, 5 (15.2.1855) 536· αρ. CIII-CIV, 5 (15.3.1855) 584· αρ. CV-CVI, 6 (1.7.1855) 168· αρ. CVII, 6 (1.8.1855) 216· αρ. CVIII, 6 (1.10.1855) 362.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

(Προσθέτω σε αγκύλες έναν προσδιοριστικό τίτλο,
και σε παρένθεση τον αριθμό με τον οποίο το τραγούδι δημοσιεύεται
στη συλλογή του Arnold Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, Αθήνα-Λιψία 1860)

I [Του Μήτρου Μιχάλη, κ.ά.] P. 44, 45	[XIV=]XV [Θάνατος Διγενή] P. 516
II [Διώξε-με μάνα...] P. 348	XVI <i>Της Πάργας</i> P. 221
III [<i>Πουλί-μου, πού ξεχείμασες</i>] P. 404	XVII [Νέος ζητά του Χάρου σαΐτες] P. 533
[οι στ. 7-23 επαναλαμβάνονται στο Πανδ. CIII]	[Με την ένδειξη: <i>Της Πάργας</i>]
IV [Του Καλτσοδήμου] P.70 [πβ. Πανδ. CIV]	XVIII [Κλέφτης λαβωμένος] P. 156
V [Άγουρος πέτρα πελεκά] P. 604	XIX [Πλούσιο περιβόλι] P. 499
VI [Τώρα τα πουλιά, τώρα τα χελιδόνια] P. 596	[με την ένδειξη: <i>Της Φωκίδος</i>]
VII [Δούλος κεραστής] P. 491 ^α [πβ. Πανδ. LXXXI]	XX [Του Μήτσου· <i>Σηκώνομαι μια χαραυγή</i>] P. 167
VIII [<i>Τρεις σταυραετοί εκάθονταν</i>] P. 501	[με την ένδειξη: <i>Των Θερμοπυλών</i>]
IX [Του Αλεξανδρή] P. 136	XXI [Του Μήτρου] P. 161
X <i>Του Ανδρούτσου</i> P. 35	[με την ένδειξη: <i>Της Ζακύνθου</i>]
XI [Λεβέντης και Χάρος] P. 429	XXII [Με μάγεψε μια μάγισσα] P. 522
XII [Του Σύρου] P. 30 ^α	XXIII [Μάλωμα δυόσμου, βασιλικού, κλπ.] P. 615
XIII [Του Κίτσου] P. 28	XXIV [Περιβόλι του Χάρου] P. 434
XIV [Του Νικοτσάρα] P. 81	[με την ένδειξη: <i>Της Ζακύνθου</i>]
	XXV [Απόδραση από τον Άδη] P. 421

- [πιθανή πηγή: *Αθηνά*, 3 (Απρ. 1831) 128]
- XXVI [Γυρισμός ξενιτεμένου] P. 441
- XXVII [Του Χριστού Μπαλωμένου] P. 83
- XXVIII [Του Κουτσούδα] P. 50
- XXIX [Μάνα φόνισσα] P. 462
- XXX *Των Κοντογιανναίων* P. 60
- XXXI [Του Αλέξη Καλόγερου] P. 41
- XXXII [Το κιβούρι του κλέφτη] P. 36
- XXXIII [Του Κοντογιάννη] P. 64
- XXXIV [Του καπετάν Γιάννη] P. 188
- XXXV [Θρήνος ελαφίνας] P. 400
- XXXVI [Του Ανδρούτσου] P. 45^α
- XXXVII [Προδοσία πεθεράς] P. 455
- XXXVIII [*Δεν πρέπει εγώ να χαίρομαι...*] P. 367
- XXXIX [Θρήνος τρυγονιού] P. 405
- [LX=]XL [Του Δελή Αχμέτη] P. 39
- [XLI-LX: λείπουν· λάθος στην αρίθμηση]
- LXI *Του Γαρδικιού* P. 219
- LXII [Του Θανάση Καράμπελα] P. 12
- LXIII [Του Κώστα Μπουκουβάλα] P. 6
- LXIV [Κείτεται ο Γιάννος κομμένος] P. 164
- LXV [Ο Γιάννος του παπα-Ανδρέα] P. 187
- LXVI [Του Γιάννη Μπουκουβάλα] P. 10
- LXVII [Το κιβούρι του κλέφτη] P. 104
- LXVIII [Του Μήτρου] P. 162
- LXIX [Του Ανδρούτσου κ.ά.] P. 43
- LXX [Τρεις βίγλες για την αγάπη-μου] P. 468
- LXXI [Του ΚώσταΚαφρίτσα] P. 90
- LXXII [Του Ρομφέη] P. 89
- LXXIII [Του Μπουκουβάλα, κ.ά.] P. 13
- LXXIV *Του Ανδρούτσου* P. 37, 38
- LXXV [Του Δήμου] P. 72
- LXXVI [Θάνατος στην ξενιτιά] P. 150
- LXXVII [Του Ζαχαράκη] P. 65
- LXXVIII [Του Σαλίμ Μπεκιάρη] P. 76α
- LXXIX [Νέα νύφη, γέρος άντρας] P. 581
- LXXX [Του Άγου] P. 218
- LXXXI [= Πανδ. VII· επανάληψη. P. 491^α]
- LXXXII [Κουρσευτής εκκλησιών] P. 489
- LXXXIII [λείπει· λάθος στην αρίθμηση]
- LXXXIV [Του Ανδρούτσου] P. 46
- LXXXV [Φωνή από το μνήμα] P. 149
- LXXXVI [*Μεσ' την καρδιά...*] P. 514 [βλ. *εδώ*, αρ. 1]
- LXXXVII [Πνιγμένοι στο ποτάμι] P. 124
- LXXXVIII [Του Ζίδρου] P. 15
- LXXXIX [Του Μαυροδήμου] P. 42
- XC [*Καλόγερον τον Σεραφείμ...*] P. 492 [βλ. *εδώ*, αρ. 2]
- [XCI-C: λείπουν· λάθος στην αρίθμηση]
- CI [Του Τασούλα] P. –
- CII [Του Δίπλα, κ.ά.] P. –
- CIII [= Πανδ. III· επανάληψη. P. 404]
- CIV [= Πανδ. IV· επανάληψη. P.70]
- CV [=Πανδ. LXIII. P. 6]
- CVI [Μοιρολόγι Παναγίας] P.- (πβ. 310^α)
- CVII *Αθηναϊκόν της επαναστάσεως* P. – [βλ. *εδώ*, αρ. 3]
- CVIII [Του Λιάκου] P. –

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Άγρας, Τ. 1995. *Κριτικά*, 4. Αθήνα.
- Αθηναγόρας, μητροπ. Παραμυθίας και Φιλιατών. 1931. *Ο ιερομάρτυς Σεραφείμ υπήρξε πράγματι αρχιεπίσκοπος Φαναρίου*. Αθήνα.
- Ακαδημία Αθηνών, 1962. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, 1. Αθήνα.
- Αλεξίου, Στ. 1994. Διονύσιος Σολωμός, *Ποιήματα και Πεζά*. Αθήνα.
- Αποστολάκης, Γ. Μ. 1929. *Το δημοτικό τραγούδι: Μέρος Α΄. Οι συλλογές*, Αθήνα.
- . 1941. *Η συλλογή του Αραβαντινού*. Αθήνα.
- . 1950. *Το κλέφτικο τραγούδι*. Αθήνα.
- Αποστολόπουλος, Δ. Γ. και Π. Δ. Μιχαηλάρης. 1987. *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*, 1. Αθήνα.
- Αραβαντινός, Π. 1880. *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*. Αθήνα.
- Βέης, Ν. Α. 1949. Νέαι ειδήσεις περί του εθνομάρτυρος Σεραφείμ. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 19: 124-136.
- Βερναρδάκη, Δ. Ν. 1903. *Δράματα*, 1. Αθήνα.
- Βλαχογιάννης, Γ. 1935. *Κλέφτες του Μοριά*. Αθήνα.
- . 1937. *Ιστορικά ραπίσματα*. Αθήνα.
- Γεδεών, Μ. 1936. *Πατριαρχικά εφημερίδες*. Αθήνα.
- Γέροντας, Δημ. Αλ. 1984. *Οι Αθηναίοι στην επανάσταση του 1821*, 1. Αθήνα.
- Γεωργαντά, Α. και Η. Αναγνωστάκης. 1989. Τα «δημοτικά» ρομαντικά ποιήματα του Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, Α΄. Η «Ταξιδεύτρα» και η γενεαλογία-της. *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1: 56-77.
- Γιαννόπουλος, Ν. Ι. 1902. Ανέκδοτα ποιήματα διαφόρων ποιητών του ΙΗ΄ αιώνας. *Επετηρίς Παρνασσού* 6: 137-138.
- Ευστρατιάδης, Σ. 1932. Αναστάσιος ο εξ Αγράφων ο Γόρδιος. *Ρωμανός ο Μελωδός*, 1. Παρίσι.
- Ζώρας, Γ. Θ. 1959. *Επτανησιακά μελετήματα*, 3. Αθήνα.
- Ιεζεκιήλ, μητροπ. Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων. 1947. *Έργα και ημέραι*, 1. Βόλος.
- Ιωάννου, Γ. (επιμ.). 1970. *Το δημοτικό τραγούδι: Παραλογές*. Αθήνα.
- Καλλιγιάς, Π. 1923. *Θάνος Βλέκας*, Αθήνα.
- Καμπούρογλου, Δημ. Γρ. 1892. *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*, 3. Αθήνα.
- Κονόμος, Ν. 1982. Τερτσετικά (ένας ανέκδοτος κώδικας). *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 [=Πρακτικά Δ΄ Πανιόνιου συνεδρίου, 2]: 252-253.
- . 1984. *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα-του*. Αθήνα.
- Κορομηλάς, Α. 1835. *Ανθολογία*. Αθήνα.
- Λαδάς, Γ. Γ. και Αθ. Δ. Χατζηδήμος. 1964. *Ελληνική βιβλιογραφία: Συμβολή στον 18° αιώνα*. Αθήνα.
- Λεβέντης, Α. 1858. *Τασσώ*. Αθήνα.
- Μακρυγιάννης. ²1947. *Απομνημονεύματα*, 1. Αθήνα.

- Μαρτζώκης, Σ. 1894. *Ποικίλη Στοά*, 181-184.
- Ματάλας, Π. 1999. Μεταξύ *Δύσης* και *Ανατολής* ή *Δύσης* και *Borrá*; Η διαμάχη για την έννοια του *Ελληνισμού* στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Στο: Αστέριος Αργυρίου κ.ά. (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και Δύση 1453-1981*, 2. Αθήνα, 481-493.
- Μουλλάς, Π. 1993. Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία. Στο: του ιδίου, *Ρήξεις και συνέχειες*. Αθήνα, 1993, 263-278 [αρχικά στον *Ερανοστή* 11, 1974 (=1980): 137-150].
- Μπέτσου, Μ. 1875. *Λυρικά ποιήσεις*. Αθήνα.
- . 1889. Ο ξενιτεμένος. *Πρόοδος* 1 (Βιέννη): 24.
- Μπουμπουλίδης, Φ. Κ. 1972. Επτανησιακά σημειώματα. *Δωδώνη* 1: 129-132.
- . 1978. *Νεοελληνικά μελετήματα: Επτανησίοι σολωμικοί λογοτέχναι και δημοτικό τραγούδι*. Αθήνα.
- Νανάκος, Σάββας. 1978. *Ο άγιος ιερομάρτυς Σεραφείμ*. Θεσσαλονίκη.
- Νικόδημος Αγιορείτης. 1856 [1799]. *Νέον μαρτυρολόγιον*. Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. 1939. Η επί της Πίνδου Ι. Μ. Κορώνης. *ΕΕΒΣ* 15: 405-416.
- Παπαδόπουλος, Θ. Ι. 1984. *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, 1. Αθήνα.
- Παπαστράτου, Ντ. 1986. *Χάρτινες εικόνες*, 1. Αθήνα.
- Παρασυράκης, Σ. Α. 1879. *Πανελλήνιον Ημερολόγιον του 1880*. Λονδίνο.
- Παράσχος, Α. 1881. *Ποιήματα*, 3. Αθήνα.
- Περαντώνης, Ι. Μ. 1972. *Λεξικόν των νεομαρτύρων*, 3. Αθήνα.
- Πίτσιος, Κ. Μ. 1980. *Αθήνα 1821: Ιστορική μελέτη*. Αθήνα.
- Πολίτης, Α. 1984. *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*. Αθήνα.
- . 1991. Άγνωστα νεανικά ποιήματα του Τερτσέτη. Στο: *Πρακτικά του Ε' διεθνούς Πανιόνιου συνεδρίου*, 4. Αργοστόλι, 231-235.
- Πολίτης, Α. (επιμ.). 1991. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα*, 3 (Αλληλογραφία). Αθήνα.
- Πολίτης, Ν. Γ. 1920. Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων. *Λαογραφικά σύμμεικτα*, 1. Αθήνα.
- Πολυλάς, Ι. 1959. *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα.
- Σάθας, Κ. Ν. 1869. *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*. Αθήνα.
- Σουρμελής, Διον. 1853. *Ιστορία των Αθηνών*. Αθήνα.
- Τερτσέτης, Γ. 1846. *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής . . . Υπαγόρευσε Θεόδωρος . . Κολοκοτρώνης*. Αθήνα [1851].
- Τρικούπης, Σπ. 1854. *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, 2. Λονδίνο.
- Φραγκούδη, Ε. Ι. 1847. *Ο Θέρσανδρος*. Αθήνα.
- Ψύλλας, Γεώργιος. 1974. *Απομνημονεύματα του βίου-μου*, επιμ. Ελευθέριος Γ. Πρεβελάκης. Αθήνα.

- Bouchard, J. 1967. Άγνωστη επιστολή του Γ. Τερτσέτη. *Ο Εραμιστής* 5: 33-39.
- . 1970. *Γεώργιος Τερτσέτης: Βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843)*. Αθήνα.
- Fauriel, C. 1999. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, επιμ. Αλέξης Πολίτης, 2. Ηράκλειο.
- Legrand, Em. 1918. *Bibliographie Hellénique...XVIIIème siècle*, 1. Παρίσι.
- Moullas, P. 1989. *Les Concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*. Αθήνα.
- Passow, A. 1860. *Τραγούδια ρωμαίικα*. Αθήνα–Λιψία.
- Petit, L. 1926. *Bibliographie des acolouthies grecques*. Βρυξέλλες.
- Quinet, E. 1830. *De la Grèce moderne*. Παρίσι.

**Some unknown poems by G. Tertzetis
written in the style of Greek Folk Songs**

ALEXIS POLITIS

Summary

Immediately after the Greek Revolution broke out, a number of young poets on Zakynthos, including G. Tertzetis, thought of writing poetry to mimic the style of folk songs. Tertzetis belongs to the same circle of poets as Dionysios Solomos, but it appears that the latter did not approve of his friends' endeavour, which was avant-garde by Greek standards. This may be the main reason why very few of the poems were published.

Tertzetis continued his work in the same style. But in many cases he either failed to sign his poems or regarded them as genuine folk songs, perhaps because his aim was to enrich popular literature. In this study three such texts are pinpointed and attributed to Tertzetis, as well as a fourth one, which cannot be attributed with the same degree of certainty.

These songs and other similar ones are interesting because they were written at a time when purist language dominated poetry. They are thus powerful evidence in helping us understand that the problem of mediocre poetic production in the 19th century was not solely due to language.

Μια διόρθωση

Οφείλω να διορθώσω ένα σημαντικό λάθος στη μελέτη-μου που δημοσιεύτηκε στον τ. 12 (2006) της *Αριάδνης*: στις σελ. 141-46 παρουσιάζω το ποίημα «Η σκλαβιά και ο γάμος». Πηγή-μου ήταν η *Πανδώρα* (τ. 7, 1^η Νοεμ. 1857, 355-56), όπου το κείμενο εμφανίζεται ανώνυμο· μου διέφυγε όμως ότι πρόκειται για νεανικό ποίημα του Δημ. Βικέλα, που το συμπεριέλαβε και στις δύο εκδόσεις των *Στίχων*-του.¹ Αργότερα, μάλιστα, στο σημείο της αυτοβιογραφίας-του όπου σχολιάζει τις παλινδρομήσεις στις γλωσσικές-του πεποιθήσεις, έκρινε πως έπρεπε να το σχολιάσει: «Ενίοτε δε ο θαυμασμός-μου δια τα δημοτικά τραγούδια με παρέσυρε μακρύτερα ακόμη. Το ποίημά-μου *Η Σκλαβιά και ο Γάμος* –κατά υπόθεσιν αρχαίου αγγλικού άσματος–, δημοσιευθέν ανωνύμως εις την *Πανδώραν* του 1858 εξελήφθη υπό-τινων ως Δημοτικόν τραγούδι. Δεν είχα εύρει ακόμη τον δρόμον-μου. Εξ ενός με είλκυεν η δημώδης ποίησις, εξ άλλου επέβαλλαν τον όγκον-των το Πανεπιστήμιον, ο θείος-μου Λέων Μελάς και ο Ραγκαβής».²

Το αρχαίο αγγλικό άσμα είναι το «The Loving Ballad of Lord Bateman»·³ ο Βικέλας συχνά αναζητούσε κάποια ενίσχυση της αναιμικής φαντασίας-του – ακόμα κι όταν ήρθε η ώρα να βρει τον δρόμο-του, που δεν ήταν πάντως η ποίηση: στη δεύτερη επανέκδοση των *Στίχων* το 1885, έγραφε στον πρόλογο: «Όλα εγράφησαν προ ετών. Η αναδημοσιεύσις-των σήμερα είναι ως αποχαιρετισμός εις την νεότητα και εις την ποίησιν».

Αλέξης Πολίτης

1 Αθήνα 1862, 41-46· Αθήνα ²1885, 7-13, με χρονολογία 1857· τώρα στα *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Β', Αθήνα 1997, 23-27.

2 Δ. Βικέλας, *Η ζωή-μου*, Αθήνα 1908, 397.

3 Βλ. *Oxford Book of Ballads*, επιμ. Arthur Quiller-Couch, Οξφόρδη 1910, 825-28· νά η υπόθεση με δυο λόγια: Ο λόρδος Bateman αιχμαλωτίζεται από έναν Τούρκο· τον ερωτεύεται η πανέμορφη κόρη-του και τον απελευθερώνει, αλλά του ζητά να μην παντρευτεί για επτά χρόνια, και τότε θα έρθει να τον βρει. Περνούν επτά χρόνια και δεκατέσσερις μέρες, η κόρη κάνει το ταξίδι, αλλά φτάνοντας μαθαίνει από τον πορτάρη του κάστρου πως ο αφέντης-του παντρεύεται. Η κόρη ζητάει λίγο ψωμί και κρασί και στέλνει την είδηση πως έφτασε. Ο λόρδος εντυπωσιάζεται, διώχνει την καινούρια νύφη και παντρεύεται την παλιά.